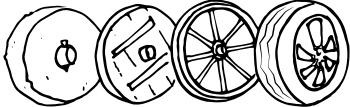

CAMINS HISTÒRICS D'AIGUA

Estudi al voltant del patrimoni de la Safor seguint les petjades dels Borja, els
Centelles, els March i el sucre

FREDERIC APARISI
— ASSESSORAMENT HISTÒRIC —

frederic.aparisi@icloud.com

Introducció.....	4
Camins històrics d'Aigua.....	6
Vilallonga	6
I-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU SERPIS. VESSANT DRET	9
Potries.....	9
LA SÉQUIA DEL REBOLLET	12
Font d'en Carròs	12
LA SÉQUIA COMUNA D'OLIVA	15
Potries.....	15
Rafelcofer.....	16
El trapig de Rafelcofer	16
Alqueria de la Comtessa	16
Piles.....	21
El trapig de Piles.....	21
Palmera.....	22
Miramar	24
El trapig de Miramar	24
Oliva	25
El trapig i l'enginy d'Oliva	25
LA SÉQUIA COMUNA DE GANDIA	31
Beniflà	31
Beniarjó.....	32
El trapig de Beniarjó	33
Almoines	35
El trapig d'Almoines.....	35
L'alqueria del Trinquet.....	36
Fàbrica de seda Lombard.....	38
Bellreguard	39
El trapig de Bellreguard	39
Guardamar.....	39
El trapig de Guardamar de la Safor	39

Gandia.....	41
La séquia de Sanxo Llop.....	41
Daimús.....	42
El trapig de Daimús.....	42
EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU SERPIS. VESSANT ESQUERRE	43
Ador	43
Palma	44
La séquia de Palma	44
La séquia d'en March.....	46
Beniarjó.....	47
La séquia d'en March.....	47
II-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU VERNISSA.....	49
Castellonet de la conquesta	49
Ermita de Santa Anna	50
L'assut i la séquia de Llocnou de Sant Jeroni.....	50
Llocnou de Sant Jeroni.....	50
L'assut i la séquia d'Almiserà.....	51
Almiserà	51
Castell de Vilella.....	51
L'assut de Balançat i la séquia mare de Ròtova	52
Ròtova.....	52
séquia de l'Arcadeta	53
Alfauir	54
Torre d'Alfauir.....	54
Monestir de Sant Jeroni de Cotalba	55
L'assut de Palma i la séquia del Vernissa.....	56
Real de Gandia.....	57
El trapig del Real	57
Gandia.....	59
El trapig i l'enginy de l'Alqueria de Martorell.....	60
Palau Ducal de Gandia i centre històric.....	60

El trapig de Gandia.....	61
Trapig de Beniopa	61
Castell de Bairén	62
III-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU VACA.....	63
Simat de la Valldigna	63
Monestir de Santa Maria de Valldigna	66
Ermita de Santa Anna-Mesquita de la Xara.....	66
Benifairó de la Valldigna	66
Tavernes de la Valldigna	67
Barx	67
Xeresa	69
ENTRE SENILL I BORRÓ: LA MARJAL	69
La marjal de Xeraco-Gandia.....	70
L'Alqueria del Duc.....	71
La marjal de Pego-Oliva	72
Les torres de guaita	73
Torre de la Valldigna.....	74
Torre de Xeraco	75
Torre de Piles.....	76
Bibliografia.....	78

INTRODUCCIÓ

Al llarg de la història, l'aigua ha estat sempre un element cabdal com a motor de desenvolupament de la comarca. Sens dubte, l'ús agrícola i el pesquer han estat els més destacats fins no fa gaire molt. Però la potencialitat per a produir riquesa no es limita a l'agricultura de regadiu, ni tampoc a la pesca. Com a font d'energia, ha permès moure molins fariners i drapers, enginys per a la molta del sucre i turbines a les fàbriques de llum. En les darreres dècades, ha jugat un paper crucial per a l'atracció del turisme.

Tot això no hauria estat possible sense la domesticació de l'aigua per part de les diverses societats humanes que han ocupat aquest territori. A grans trets, aquesta tasca ha consistit en l'acumulació i la canalització de l'aigua mitjançant assuts, basses i sèquies que la conduïen des dels diversos cursos fluvials de la comarca (el Serpis, el Vernissa i el Vaca) fins a les terres de cultiu. Igualment també ha consistit en la dessecació de les marjals existents al llarg de tota la franja litoral de la comarca. La domesticació d'aquestes aigües ha estat un procés que s'ha abastit durant segles, des d'època musulmana fins pràcticament l'actualitat.

Aquest projecte turístic pretén oferir al visitant la possibilitat de descobrir i conèixer la nostra comarca seguint els camins d'aigua que la vertebrèn, ja que la disponibilitat de recursos hídrics és, junt a altres, un dels factors crucials que ajuden a entendre la història de la Safor. Precisament de la mà de l'aigua podem copsar millor la realitat geogràfica de la nostra comarca, subdividida clarament en **tres espais**: el principal, **la conca del Serpis**, el més petit, la **Vall del Vernissa** i, finalment, la **Valldigna o conca del riu Vaca**. Tres espais hidràulics que completen amb **la franja marjalenca** de la costa.

Per això, aquest estudi es centra sobretot en el patrimoni hidràulic de la comarca però no de forma exclusiva. De la mateixa manera, presta una especial atenció al patrimoni del sucre, això sí, sense oblidar la resta de cultius que des del sucre a la taronja han estat conreat en aquestes terres, passant per la vinya, l'olivera i la morera. Finalment caldria fer una puntualització cronològica. I és que els apunts sobre el patrimoni que en aquest estudi es fan no es limiten a la cronologia dels Borja, els Centelles i els March, és a dir, els segles

XV i XVI sinó que mira d'aprofitar tots els recursos patrimonials que disposa la comarca, amb independència de la seua cronologia.

A grans trets i amb el permís dels altres dos sistemes hidràulics, podríem afirmar que la Safor és un don del Serpis. I és cert que una part important de la comarca es rega de les seues aigües. El nostre itinerari comença al terme de Vilallonga, a l'origen del sistema, l'assut d'en Carròs. D'ací naixen dues sèquies, una per cada costat del riu que serveixen per a regar la plana de Gandia-Oliva –al marge esquerre– i el terme de Palma –al marge dret. Ni l'emplaçament ni l'aparença actuals es corresponen amb el seu precedent històric. Originàriament l'assut es trobava aigües amunt, però la principal diferència amb l'actual era els materials emprats fets servir en la seua construcció. Actualment és un tot de formigó. Abans, en canvi, els assuts es construïen amb pedres falcades amb troncs, rames i algues. Era, per tant, un assut permeable, que deixava córrer l'aigua i conseqüentment molt feble. Per això, no era estrany que amb els temporals de tardor o fins i tot, amb les crescudes de primavera, la força de l'aigua se'n dugués per davant l'assut i calgués fer-lo de nou.

Dr. Frederic Aparisi Romero

CAMINS HISTÒRICS D'AIGUA

VILALLONGA

El riu Serpis entra en la nostra comarca als peus del Circ de la Safor, muntanya de 1.013 m. de la qual pren el nom. Estem al terme municipal de Vilallonga, un nucli format després de la conquesta cristiana a partir de la integració de diverses alqueries musulmanes. Ací podem trobar diversos elements patrimonials vinculats a l'aigua. Per un costat, cal esmentar els sorgiments naturals en l'entorn muntanyenc del poble i les fonts construïdes al mateix nucli i, per l'altre, cal referir les fàbriques de llum instal·lades al llarg del curs fluvial.

La Reprimala és la principal de les fonts, per la qualitat i la disponibilitat constant d'aigua. Ja en el mateix nucli podem trobar les fonts dels Quatre Xorros, que es troba al passeig del poble, i dels Setze Xorros o de la Plaça, per estar situada a la plaça de l'Ajuntament de Vilallonga.

Font de la Reprimala

Per un altre costat cal esmentar les cinc fàbriques de llum que trobem al llarg del riu Serpis al terme de Vilallonga. Totes elles estan actualment en desús però tingueren una forta importància al segle XIX i encara al XX per a proveir de llum Vilallonga i altres pobles de les rodalies. En general, estan en un estat prou deficient de conservació i fins i tot alguna es troba en estat de runa. A més, cal dir que cadascuna de les cinc centrals compta amb el seu propi assut al riu, que deriva l'aigua per a moure les turbines que generaran la llum. D'entre les cinc fàbriques paga la pena esmentar al fàbrica de la Mare de Déu i la fàbrica de la Reprimala. Aquesta darrera es troba al marge esquerre del riu, a l'altre costat de la font de la qual pren el nom. Originàriament, el 1868 va ser construïda com a molí fariner que va ser reconvertit el 1876 en fàbrica de paper. A les darreries del segle va passar a ser una fàbrica de llum amb una potència de 340 kw. Pel que fa a la fàbrica de la Mare de Déu, es troba junt al primer túnel del ferrocarril venint des de Vilallonga. En aquest punt fou construït un ermitori per recordar la troballa de la Mare de Déu de la Font que tingué lloc un 17 d'agost de 1708 per part de Senent Pla, un carboner del poble.

Per una altra banda, a 1,5 km del nucli de població trobem les restes del castell de Vilallonga o dels Moros. En efecte, es tracta d'una construcció d'origen musulmà tot i que va ser fortament alterat després de la conquesta cristiana del segle XIII. Actualment només queden dempeus unes poques restes, d'entre les que destaca un parament de la muralla defensiva. Igualment cal fer esment de l'aljub que es conserva íntegre. Aquest tenia una importància cabdal donat que era la única forma d'abastiment

Amb tot, l'element patrimonial vinculat a l'aigua més destacable al terme de Vilallonga és sens dubte **l'assut d'en Carròs**. Es tracta veritablement, del punt neuràlgic de la xarxa de reg de bona part de l'Horta de Gandia, ja que des d'ací es redistribueix l'aigua per a tota la comarca. En origen el seu emplaçament era aigües amunt però al segle XIX es decidí fusionar aquest i l'assut de Palma, situat més avall, en una única reclosa de formigó. Ací naixen dues sèquies, la séquia Reial del riu d'Alcoi, al marge dret, i la séquia d'en Carròs o de Palma, al marge esquerre.

Assut d'en Carròs

I-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU SERPIS. VESSANT DRET

POTRIES

Seguint el traçat de l'antiga línia de ferrocarril Gandia-Alcoi a peu o en cotxe per la carretera VV-1012 arribem a Potries. A la Casa-ajuntament, un edifici senyorial del segle XVII, es conserva la **porta de l'assut d'en Carròs**. Es tracta d'una porta de fusta reforçada del segle XIX, probablement, que la caseta de comportes de l'assut d'En Carròs, situada al marge esquerre del riu, de la qual eixia la séquia d'en Carròs o de Palma. Compta amb cinc panys i, per tant amb cinc claus, la qual cosa palesa la conflictivitat que generava la gestió de l'aigua ja que per a obrir-se devien ser totes les parts presents.

Porta de l'assut d'en Carròs

Després de veure el potent edifici senyorial, manat construir per Pere de Borja al segle XVII, hem de seguir per a visitar la Casa Fosca i la Casa Clara. Per a arribar-hi, cal creuar la carretera VV-1012 i vorejar la fàbrica d'Electroquímica del Serpis i prendre el Camí Casa Fosca. Val a dir que aquesta fàbrica ocupa el solar d'un antic molí fariner que fou reconvertit després en fàbrica de llum al segle XIX i actualment és dedica a l'elaboració de lleixiu.

La **Casa Fosca** és una construcció del segle XVI, construïda després de la Concòrdia de 1511 entre Maria Enríquez, duquessa regent de Gandia, i Serafí de Centelles, comte d'Oliva, per

al repartiment de l'aigua del riu Serpis entre els dos magnats. Es tracta d'un partidor que divideix l'aigua entre la séquia del Rebollet i la séquia Reial del riu d'Alcoi també anomenada séquia Comuna de Gandia i Oliva. Per a la seua protecció, el partidor esta totalment tancat per una volta de canó que fa de sostre i per reixes que impedeixen l'entrada a l'interior. Només una modesta porta amb dos panys permetia entrar-hi.

Casa Fosca

La séquia Comuna continua el seu recorregut fins a la **Casa Clara**. Es tracta, com en el cas de la Casa Fosca, d'un partidor protegit per una construcció rectangular al seu voltant. Es de majors dimensions que no l'anterior, raó per la qual no era possible el tancament de la part superior, i per això el seu nom de Clara. L'aigua penetra al partidor per la part sud-oest a través de tres obertures rectangulars i abans tancades amb reixes. A l'altra part de la construcció un partidor divideix les vint-i-cinc files d'aigua entre les sèquies **Comuna de Gandia i d'Oliva**.

Casa Clara

LA SÉQUIA DEL REBOLLET

Pel que fa a la **séquia del Rebollet**, aquesta permet regar els terme de Potries, la Font d'en Carròs i part del d'Oliva. La séquia transcorre pel dins el nucli de Potries, actualment soterrada en la seua major part, fent possible l'existència de fins a tres llavadors al poble. A la Plaça del País Valencià trobem un partidor que deriva en tres braçals, el del Rebollet pròpiament, que continua cap a la Font d'En Carròs, i les Sèquies Campina i Catorzena. Encara abans de deixar el terme de Potries trobem un molí paperer del segle XIX.

FONT D'EN CARRÒS

El terme de la Font d'en Carròs es rega mitjançant diversos fils derivats de la séquia del Rebollet. De fet, la séquia transcorre per als peus del **castell del Rebollet**. D'aquesta construcció d'origen musulmà no queden gaire estructures, llevat d'un llenç de 67 metres, una torre que devia ser del segle XV mig enderrocada i un aljub. Al castell hi havia la capella familiar dels Carròs, titulars del senyoriu del Rebollet, amb diversos **sarcòfags** de membres del llinatge. Dos d'aquests, datats al segle XIV, es pogueren salvar després dels terratrèmols del segle XVIII. Encara conserven restes de la policromia i actualment es poden visitar a **l'església parroquial de Sant Antonino** (que no Sant Antoni). Igualment, aquest edifici és ben singular atès que té una de les poques mostres d'arquitectura mudèjar de la comarca.

Sarcòfag de Francesc Carròs, senyor del Rebollet

Església de Sant Antonino de la Font d'en Carròs

Encara a la Font d'en Carròs hem d'esmentar la font dels Xorros, construïda l'any 1826 per a l'abastiment de la població. Amb tot, la font que observem actualment és dels anys 50 quan va ser remodelada la plaça.

Font dels Xorros

El braç principal de la séquia del Rebollet, després de bonificar les terres de la Font d'en Carròs, entra en el terme d'Oliva per la partida de la Calçada. Amb tot el cas d'Oliva el desenvoluparé més tard.

LA SÉQUIA COMUNA D'OLIVA

POTRIES

La séquia Comuna d'Oliva comença el seu recorregut encara en el terme de Potries. Ací abasteix d'aigua **el molí Canyar o d'Aynat**, les primeres referències al qual daten del segle XV. L'edifici actual és del segle XIX quan el molí fariner fou transformat en una fàbrica de llum. Encara al segle XX fou reconvertit en molí arrosser fins a 1974. En 1998 l'edifici fou novament reconvertit, ara en un restaurant, que continua sent l'ús actual.

Encara en el terme de Potries trobem **el partidor de Potries o Canó de Sotaia**. Com en els casos anteriors, es tracta d'un partidor protegit amb una construcció de planta rectangular i coberta. El partidor divideix l'aigua en dos braços, **la séquia de Miramar o de Sotaia** i la mateixa **la séquia Comuna d'Oliva** que continua el seu recorregut cap a Rafelcofer. Abans d'arribar-hi, un fil proveïa de força el **molí Anouer**. En l'actualitat l'edifici, està totalment abandonat, i en un estat de conservació força deplorable.

Partidor de Potries o de Sotaia

RAFELCOFER

Abans d'entrar en el poble, la séquia Comuna d'Oliva es divideix en dos en el **Partidor o Canó del Racó**, un braç permet regar la partida del Racó, de la qual pren el nom, mentre que el fil principal continua direcció el terme d'Oliva. Ho fa transcorrent per sota dels carrers del poble. Aquesta era la séquia que proveïa d'aigua el trapig del poble i també el llavador. Després de travessar-lo, novament es dividit en dos fils al **Partidor o Canó del Molí de baix**.

El trapig de Rafelcofer

Ben probablement degué ser un dels darrers trapigs en ser construït, al voltant de mitjans del segle XVI. El ben cert és que apareix esmentat en un procés inquisitorial de 1575. Ateses les dimensions del nucli, en bon lògica devia ser un trapig de dimensions modestes. Segons Abel Soler, estava ubicat entre la replaça del carrer Xiquet i la placeres de les Llúcies, amb un hort tancat que donava al barranc. Sembla ser que el de Rafelcofer fou un dels trapig que mantigué una mínima activitat després de l'expulsió dels moriscos, tot i que de forma molt precària, fins a mitjans del segle XVII.

Canó del Molí de baix

ALQUERIA DE LA COMTESSA

Seguidament, la séquia Comuna d'Oliva bonifica les terres de l'Alqueria de la Comtessa, mitjançant diversos fils i braços que, després, conduiran l'aigua a Piles i Oliva. A l'**Alqueria de la Comtessa**, com a la resta de la comarca es va desenvolupar el cultiu de la canyamel amb una finalitat comercial durant els segles XV, XVI i XVII.

La **canya de sucre** va ser introduïda a casa nostra pels musulmans en torn a l'Any Mil. Cal precisar, però, que mai passà de ser un cultiu marginal, destinat per a fer les delícies dels més menuts com a llepolia. Precisament per això no podem afirmar que es tracte d'un cultiu industrial en aquest moment, sinó una planta aromàtica, sense importància. Bona mostra del seu escàs pes en la societat musulmana és el fet que després de la conquesta cristiana, quan Jaume I establí el 1268 quins cultius havien de satisfer el delme (la desena part de la collita) i la primícia (els primers fruits de la collita), eximí del pagament la canyamel. I així continuaria durant els posteriors cent cinquanta anys.

Plantació de canyamel

A les darreries del segle XIV, alguns senyors, de la mà de comerciants i mercaders internacionals, tractaren de donar un caire industrial al cultiu, que ja es coneixia. Tot i que s'intentà introduir en totes les grans planes del país –a Castellò de la Plana, a València, a Oriola i a Gandia- només aconseguí consolidar-se en l'Horta de Gandia. I això perquè ací es donaven els dos elements imprescindibles per al desenvolupament del cultiu. Per un

costat, la climatologia era l'adient per a garantir el creixement de la planta amb hiverns suaus que no acabaven amb el planter i estius intensos que facilitaven el seu creixement sempre i quan hi hagués l'altre dels requisits, l'aigua. La disponibilitat de recursos hídrics era imprescindible precisament als mesos de juliol i agost quan la calor era més forta i la planta prenia alçada. Per un altre costat, calia una ma d'obra disposada a introduir el cultiu en les seues terres. La major part dels llauradors cristians no estaven per la introducció de la canyamel donat que era un cultiu força especulatiu però no garantia l'abastament del més imprescindible de tot, el cereal.

Venda de sucre al detall

La particularitat de l'Horta de Gandia en aquest sentit és que durant tota l'edat mitjana i fins a l'expulsió de la població morisca, fou l'únic espai de regadiu amb presència de població musulmana de tot el país. Com a població sotmesa, que no vol dir esclavitzada, els senyors feudals podien forçar els seus vassalls a segons determinades tasques. Així, doncs, els senyors de la comarca exigiren als seus vassalls musulmans a la introducció del cultiu de la canyamel en les seues explotacions agràries. Cada llaurador musulmà havia de plantar al voltant de les dues fanecades de terra de regadiu de canya de sucre.

Mestre sucrer fent-ne un tast

El conreu de la canyamel es difongué ràpidament per l'Horta de Gandia, amb la participació decidida dels senyors feudals, donats els sucosos rendiments que generava. Així les coses, el bisbat de València –possiblement sota impulsat per Alfons de Borja (futur Calixte III)– exigí el pagament dels tributs eclesiàstics. A inicis de l'any 1432 denuncià davant Roma l'impagament per part de mercaders, llauradors rics i senyors de l'horta de Gandia i de Cullera que es negaven a pagar el delme. El jutge nomenat per la Santa Seu, el bisbe de Sogorb, sentencià que els acusats havien de satisfer el delme i la primícia l'octubre de 1432. Un mes abans, i preveient que la sentència no els seria favorable, els acusats defensaren els seus drets davant del tribunal de la Governació.

Al final, ambdues parts acordaren sotmetre's a una sentència arbitral que dictarien un tribunal integrat per Joan Mercader, jurista i batle general del regne, Joan Gascó, rector de l'església parroquial de Gandia, canonge de la Seu i llicenciat en decrets, i –en cas de discòrdia entre tots dos– el cavaller Francesc d'Aranda, conseller reial i un dels personatges polítics del moment. La sentència arbitral, que finalment es dictà l'agost de 1437 –tres anys després– fou favorable a l'Església. Els cultivadors de canyamel haurien de pagar delme i primícia. A més, els compromissaris donaven llibertat absoluta als recaptadors dels tributs

eclesiàstics perquè transformaren la canya allà on volgueren, bé al trapig local bé a un altre, el que suposava qüestionar els drets jurisdiccionals dels senyors feudals.

En resum, una climatologia favorable, la disponibilitat d'aigua i la presència de camperolat musulmà feren possible el desenvolupament del cultiu de la canyamel. Però perquè el cultiu prenguera la volada que adquirí calia, a més a més, la presència del capital comercial. Es tracta de mercaders internacionals amb les connexions i les coneixences pertinents per a garantir la comercialització del producte. Des del principi es formaren companyies comercials integrades per un o dos mercaders i un noble de la comarca. Aquest era el que podia exigir el conreu de la canya de sucre als seus vassalls, el mercader, tenia els contactes pertinents per fer arribar el producte als principals mercats europeus.

PILES

Als Partidors de l'Alqueria de la Comtessa, junt al cementeri municipal, s'origen diverses sèquies entre elles la séquia de Piles. Aquesta séquia és la que portava l'aigua al nucli de població per al **llavador** municipal i també altres infraestructures com els molins i el trapig.

El trapig de Piles

Tot i que no sabem exactament quan es va construir, abans de 1485 **el trapig** de Piles estava ja en funcionament. Si més no en aquest moment inicial, el trapig de Piles molia la collita de les alqueries properes com Palmera, Rafalsineu i Beniamit, a més de la pròpia dels veïns locals.

El conjunt d'hort i trapig devia tractar-se d'un dels més grans de la comarca, amb poc més de 2.000 m². Estava situat a l'actual carrer de Baix junt a la séquia que discorria per darrere de l'edifici. El trapig ocupava una superfície d'uns 316 m². Es tractava d'un espai amb dues plantes, lleugerament trapezoïdal, amb una divisió interior en tres crugies. A inicis del segle XXI encara es conservaven alguns vestigis d'una arcada oberta amb arcs de mig punt, característics d'aquesta mena de construccions.

PALMERA

Al terme de Potries trobem el Canó de Sotaia que divideix les aigües de la séquia Comuna d'Oliva entre la mateixa séquia i la **séquia de Miramar o de Sotaia**. Aquest canal és el que rega els termes de Palmera, Miramar i encara part del terme de Bellreguard.

Pel que fa a **Palmera**, de la séquia de Sotaia, deriven tres braços: el fil de Bartolí, el fil de Palmera i el fil del Dijous. El primer dels braços, que naix a Rafelcofer, rega les terres jussanes del terme, i després desaigua en el barranc de Palmera. Pel que fa la **séquia de Palmera** pròpiament dita, també anomenat **Fil del Poble**, abastia la població d'aigua ja que travessava tot el nucli. En els segles XV i XVI aquesta era la séquia que proveïa d'aigua el **trapig** de Palmera. Actualment transcorre soterrada pel carrer de la séquia per a eixir a la llum en el **llavador** de Palmera, junt al Camí de Piles. Després bonifica les terres de la partida de Rafelsineu fins a desaiguar en la séquia de la Torre ja en Piles. Finalment, el fil del Dijous rega les terres de la partida d'aquest nom i desaigua novament en la séquia de Miramar.

Pel que fa al **trapig** abans esmentat, sabem que al segle XV hi va haver un trapig, quan aquesta alqueria estava en mans del jurista Miquel Albert. Això no obstant, les referències documentals són ben minses i tampoc disposem de cap evidència arqueològica que permeti aprofundir en el coneixement i la ubicació d'aquest centre fabril.

Però a les terres de Palmera, com a la resta de la comarca, no es va desenvolupar únicament el cultiu de la canyamel. Els **camins històrics d'aigua** ens porten també a altres cultius com el de la **morera**, que es va estendre per la comarca, i el país, entre els segles XVI i XIX. El mateix Cabanilles, en el segon volum de les *Observaciones*, apunta l'altíssima producció de seda a la comarca, estimada en 56.800 lliures de seda. En molts casos, la morera ocupa parts significatives dels termes, però hi és per tot arreu, ni que siga en plantacions de rodal, que voregen camps plantats amb altres conreus.

La importància de la seda fou cabdal en la mesura que oferia treball a tota la unitat domèstica –els homes al camp, les dones a casa – la qual cosa permetia incrementar els ingressos familiars sensiblement. Però més enllà, la **cultura de la seda** ha deixat una forta petjada en la toponímia dels nostres pobles i en l'arquitectura de les seues cases. A

Palmera, com a altres localitats de la comarca, perviuen topònims referits a la seda i a la morera. De la mateixa manera, trobem cases on encara es possible identificar l'andana, la cambra on es disposaven les andanes amb els cucs i la morera per al seu engrossiment.

Gravat que recrea els treballs de la seda

Després de la dissolució del feudalisme i el naixement de les societats democràtiques a inicis del segle XIX, **Palmera** adquirí un nou protagonisme pel que fa a la gestió de l'aigua del riu Serpis o d'Alcoi. La seua condició de poble modest, fronterer entre Gandia i Oliva, per tant, beneficiat d'ambdues sèquies comunes, si bé de forma desigual, clar està, convertí a Palmera en la seu de les reunions on resoldre els afers relacionats amb l'aigua de l'esmentat riu, tal i com explica un memorial del 1826.

MIRAMAR

La séquia de Miramar després de dividir-se en el Fil de Palmera segueix cap al nucli de Miramar. Abans d'arribar-hi, rep novament els sobrants del Fil del Dijous. La séquia de Miramar travessa longitudinalment el poble proveint d'aigua al **llavador** i al **trapig** local.

El trapig de Miramar

L'existència d'un **trapig** en el poble ha perviscut en la memòria col·lectiva gràcies a la pervivència del topònim plaça del Trapig, que ben probablement correspon a l'espai que ocupava l'hort. Pel que fa al trapig, aquest estava ubicat en la illa de cases existents entre l'esmentada plaça i el carrer Piles. Actualment només ha perviscut només un dels murs perimètrics de l'edifici del trapig, que devia tindre uns 500 m², integrat en la façana d'una nova casa. També s'ha pogut documentar a l'interior d'una casa un arc de mig punt cegat i integrat en el mur que devia formar part de l'arcada de l'edifici.

El trapig va ser construït en algun moment posterior a la segona meitat del segle XV per part de la família titular del senyoriu, els Balaguer. Això no obstant, quan Maria Enríquez adquirí el senyoriu el 1499, el trapig estava gairebé abandonat i, de fet, la duquessa regent demanà que se descomptaren del preu total de la transacció les despeses generades per tornar a posar-lo en funcionament. Des de llavors, la seua activitat no es detindria fins a l'expulsió dels moriscos el 1609.

OLIVA

A la vila d'Oliva arriben dos de les sèquies principals del riu Serpis a la nostra comarca, per un costat, la séquia del Rebollet, i per l'altre la séquia Comuna d'Oliva. Després de regar les partides de la Calçada i del Camí de la font, la séquia del Rebollet entra en la vila d'Oliva. Tan bon punt com travessava la muralla hi havia un **llavador**, anomenat **de la Portalada** per la seua proximitat a les portes de la vila. Encara hi havia altres dos **llavadors**, el del Carrer **Mitja galta** i el del **Vall de les fonts**. De tots tres no en queda cap i, de fet, la séquia transcorre soterrada per la part alta del poble i, després de creuar la N-332 i travessar els polígons, desaigua en el Vall de les fonts, junt al Camí de les Marjaletes.

Pel que fa a la séquia Comuna d'Oliva, entrava igualment a l'interior de la vila però en l'extrem més meridional del nucli. Com en el cas anterior, actualment transcorre per sota els carrers del casc antic, concretament pels carrers de les Moreres i carrer Nou. Precisament per la seua localització als afores de la vila es va construir el trapig en aquest punt al segle XIV, de la mateixa manera que l'abastiment d'aigua regular va permetre, dos segles més tard, la transformació del trapig en un **enginy**, del qual encara resten algunes evidències visibles en el traçat urbà.

El trapig i l'enginy d'Oliva

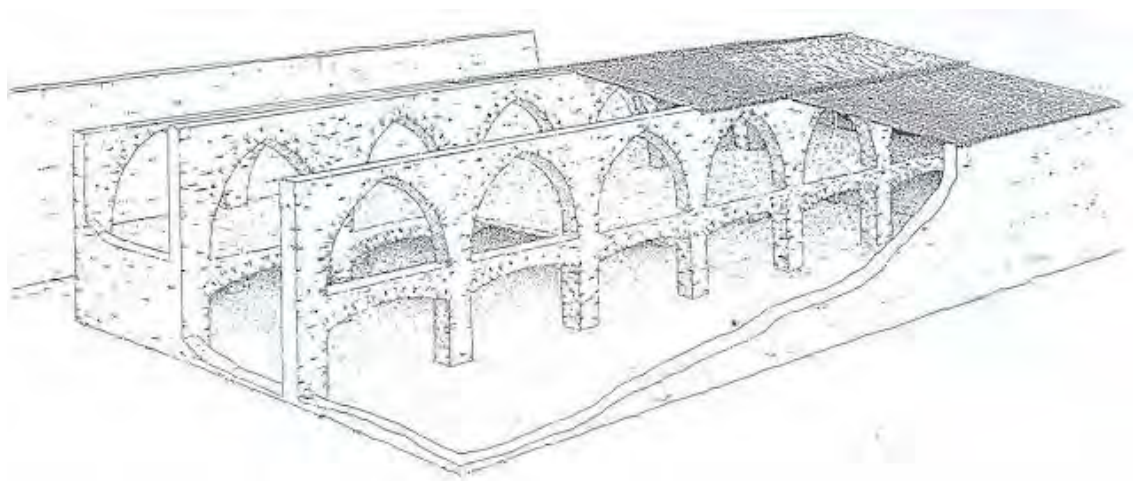
Un dels primers introductors de la canyamel a la comarca fou Bernat de Centelles, senyor de la vila d'Oliva i de la Baronia de Rebollet. El 1411 ja havia signada una companyia amb dos mercaders de València, Francesc Pons i Francesc Vidal, per a la construcció d'un trapig a Oliva —que finançaren a parts iguals els mercaders i el cavaller— i el conreu de la canyamel. Amb tot, convé no exagerar el seu caràcter innovador. Com feia amb la resta de monopolis senyorial, un cop aixecat el trapig, Bernat es limità a exigir la pertinent renda per l'arrendament. Val a dir que mentre estigué al capdavant del senyoriu fou un dels pocs trepitjos que no pagà ni delme ni primícia.

El trapig d'Oliva fou transformat en enginy en el segle XVI, probablement a mitjans de la centúria. El canvi substancial consistia en substituir la força animal per la hidràulica per a moure la roda que trepitjava les canyes. Això va convertir el centre fabril d'Oliva en un cas únic a la comarca juntament amb el de l'Alqueria de Martorell. Així i tot, el d'Oliva era

superior en dimensions i en volum de producció. Amb la introducció de la força hidràulica no només s'accelerava el procés sinó que a més, la canya era espremuda amb més pressió i, per tant, s'obtenia més suc. Sembla ser que fou llavors quan el centre productiu s'eixamplà a dos edificis els vestigis dels quals podem observar avui en dia, construïts amb maçoneria de rajola i calç. Per un costat, el molí, una construcció de planta rectangular de 20x7 metres amb dues plantes. Ací estava pròpiament dit l'enginy, una gran roda moguda per la força de l'aigua que trepitjava i premia la canya de sucre. Per un altre costat, la llotja era un edifici d'uns 700 m² amb una coberta a dos aigües. L'espai estava dividit en quatre nevades separades per arcades de sis arcs rebaixats de 4.35 m de llum en la planta inferior, i el forjat d'un primer pis sobre el qual hi havia sis arcs ogivals. Comptava, en efecte, amb dues plantes: a la inferior se coïa el suc de la canya en les calderes i a la superior s'emmagatzemaven les formes i porrons on havia de cristal·litzar el sucre. La nau principal de la llotja fou destruïda mentre que la resta de l'edifici ha perviscut reconvertit en habitatges.

Detall de la maqueta de l'enginy d'Oliva conservada al Museu Arqueològic d'Oliva

Recreació de l'enginy d'Oliva

Figure 1: Evidències actuals de l'enginy d'Oliva

Gràcies als ingressos que es derivaven del sucre, els Centelles portaren a terme un projecte d'embelliment de la vila durant els segles XV i XVI, com els Borja feien a Gandia. Concretament al segle XVI, Oliva es va dotar d'un nou recinte emmurallat, del qual només resta la **Torre del Portal del Pi**, fabricada en maó i pedra. Igualment, el **Palau comtal** fou fortament reformat en l'esmentada centúria, introduint-hi les noves formes renaixentistes que arribaven d'Itàlia. Malauradament només resten algunes evidències disseminades pel

Museu Arqueològic d'Oliva, l'església parroquial i a la seu de la Hispanic Society de Nova York.

Torre de la muralla del segle XVI d'Oliva

Fragment del fris del Palau Comtal d'Oliva a la Hispanic Society de Nova York

Maqueta del Palau comtal d'Oliva (Museu Arqueològic d'Oliva)

Torre que formava part del Palau comtal d'Oliva

LA SÉQUIA COMUNA DE GANDIA

BENIFLÀ

La séquia Comuna de Gandia ix de la Casa Clara. A poc més d'un quilòmetre, ja en terme de Beniflà, naix un fil que proveeix el Molí Nou, o d'Avargues, actualment convertit en un restaurant. Aquest fil continua per a moure les moles del **Molí de Beniflà** o molí Vell, i desaiguar en el braç principal. Aquest continua el seu recorregut per l'interior del poble fins proveir d'aigua el **llavador** i després seguir fins a Beniarjó.

Interior del Molí Nou

Figure 2: Fil de la séquia Comuna de Gandia que abasteix el Molí Nou, aquest al fons.

BENIARJÓ

Abans que res, cal apuntar que el terme municipal de Beniarjó s'estén per ambdues ribes del riu Serpis, la qual cosa ha comportat l'existència de camins històrics d'aigua per ambdues vessants. Així, doncs, la séquia Comuna de Gandia permet bonificar les terres al marge dret del riu mentre que les terres situades a l'altre costat eren regades mitjançant la **séquia d'en March**.

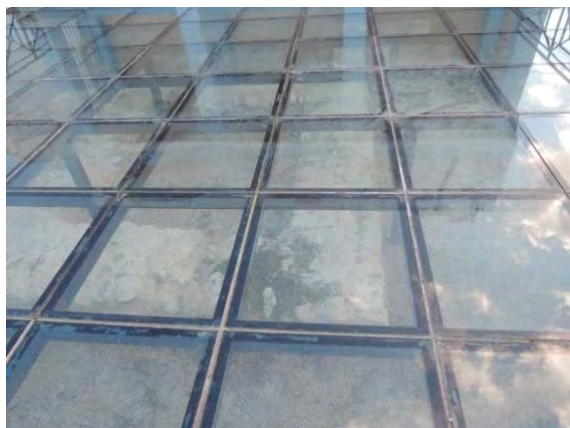
Una vegada la séquia Comuna de Gandia deixa les terres de Beniflà entra de seguida en el nucli de Beniarjó. Ací transcorre soterrada pels carrers Avinguda Conca de la Safor, carrer Dr. Rico i carrer Sant Marc, on s'hi trobava el **llavador** del poble. Esta séquia també proveïa de l'aigua per a les calderes del **trapig** així com el **molí de la Tola**.

El trapig de Beniarjó

Aquest trapig fou manat construir per **Ausias March** entre 1440 i 1450. El seu cost fou al voltant dels 16.500 sous, quasi el doble de les rendes que obtenia de tot el senyoriu que per aquelles dates es calculen en uns 10.000 sous.

La introducció en el negoci de la canyamel havia estat progressiva. Primerament, exigí el conreu de la canya de sucre als seus vassalls. Com que llavors March no comptava amb un trapig propi, arribà a un acord amb Galceran de Vic per dur al trapig de Xeresa la seua collita. El 1439 adquirí als germans Abbés de Potries les terres que conformen l'Alqueria d'Estruc, en terme de Palma. Ben segurament, aquesta compra estiga relacionada amb el conreu de la canyamel. També amb la canya de sucre deu estar relacionada la seua decisió de construir una séquia que regara les terres del terme de Beniarjó a l'altra banda del riu Serpis, a la partida de l'Alfàs. Els treballs de construcció s'iniciaren l'any 1457 després de la concòrdia amb els veïns de Palma i la senyora del lloc, Isabel de Pròixita. L'amortització de les despeses per la nova séquia i el trapig estava garantida pels ingressos que generava el sucre. En efecte, com en el cas d'altres senyors de la comarca, també en el d'Ausias March, el sucre es convertí en la principal font de renda del seu senyoriu.

Actualment no queda cap element arquitectònic del trapig construït per manament d'Ausias March. Això no obstant, les excavacions arqueològiques han permès ubicar el complex senyorial on s'hi trobava, que correspon, a grans trets, a l'actual plaça del Palau. Com es dona també en altres casos, el trapig estava al costat del casa-palau del senyor. En aquest cas, el trapig s'hi trobava just darrere del palau, entre aquest i el riu. A prop hi era l'ermita de Sant Marc que fou enderrocada en els anys 60 del segle passat.

Restes del palau senyorial dels March

Possiblement, pou del trapig de Beniarjó

ALMOINES

Des de Beniarjó, la séquia Comuna de Gandia segueix en direcció Nord-oest fins arribar a Almoines. Abans d'entrar en el nucli de població, al Molí de Peiró, la séquia es bifurca en tres braços. Un d'ells pren direcció Bellreguard i esdevé des d'aleshores la **séquia de Bellreguard**, l'altre és l'Antigor, que rega bona part del terme d'Almoines. El principal és el que abastava d'aigua **el molí senyorial, el trapig i el llavador**. Encara abans d'abandonar el poble i mitjançant un partidor que ha estat soterrat s'obrin camí nous fils. Per un costat, la séquia de l'Arbre, que es convertirà en la **séquia de Guardamar**. Per un altre, la **séquia de Daimús** —que cal no confrondre amb la séquia mare de Daimús—, transcorre pels termes d'Almoines i Gandia fins a regar les terres d'aquest municipi. Finalment, la séquia Comuna de Gandia, que condueix les aigües per a regar les partides de Sanxo Llop i de Rafalcaid.

El trapig d'Almoines

Fou construït en el segle XV ja que quan **Maria Enríquez**, duquessa regent de Gandia, comprà el senyoriu a Pere d'íxer el 1500 ja se fa esment del trapig. Excepte alguns moments puntuals tingué una activitat continuada fins al 1612. Com la pràctica totalitat dels trapigs, aquest també tenia un hort adjacent. Edifici i hort ocupava una superfície d'uns 2.600 m²

Se situava a l'actual carrer de l'Ecce Homo. De l'estructura original només queda un portal de rajola i arc de mig punt que donava accés al complex fabril. Les cases adjacents encara conserven estructures que devien pertànyer a l'edifici primigeni. Aquestes evidències animen a pensar que es tractava, com en altres casos, d'un edifici de dues plantes. Pel que fa al mur que tancava l'hort, només se'n conserven uns llenços. Es tracta d'una obra de còdols i graves fluvials cimentades per morter de calç.

Entrada al trapig d'Almoines com es conservava fa uns anys

Entrada al trapig actualment

L'alqueria del Trinquet

És una de les poques construccions d'època medieval de la comarca que han arribat sense excessives alteracions de l'entorn, tot i que l'estat de conservació és força deficitari. Tradicionalment s'ha identificat l'alqueria del Trinquet amb un nucli musulmà, com una més de les alqueries que integraven el senyoriu de Quintavall. Però pel seu urbanisme i pel seu parcel·lari ara sabem que som al davant d'una construcció clarament posterior a la conquesta cristiana. Aquí Joan de Quintavall autoritzà l'existència d'una taverna i un bordell per a la població musulmana. En 1398 el conjunt d'alqueries que integren el senyoriu d'en Quintavall és venut a l'Almoina de la Catedral de València. En el segle XVI

passa a mans dels Borja fins al segle XIX. Llavors el canvi de propietaris és gairebé constant. El 1867 un comerciant de Dénia, Joan Morant va plantar de tarongers l'hort, sent així el primer hort de tarongers del terme d'Almoines.

Alqueria del Trinquet

Fàbrica de seda Lombard

Es tracta d'una construcció de mitjan del segle XIX. El francès Enric Lombard que sovintejava la comarca fundà ací en Almoines una fàbrica de draps de seda. Els seus fills eixamplaren el negoci incorporant altres centres fabrils i, fins i tot, creant una banca privada. Dècades després es passà del filat de seda a les fibres artificials però l'emergència de nous competidors i nous productes feren tancar la fàbrica en la dècada dels 70 del segle passat. En els moments de major creixement, la fàbrica donà treball a més de 900 persones alhora, dones en la seua major part, que provenien del mateix poble però també d'altres nuclis propers com Rafelcofer o Beniarjó.

Fàbrica de seda Llombart als anys 90

BELLREGUARD

En el molí de Peiró naix la **séquia de Bellreguard**. Després de regar les terres septentrionals del terme, la séquia travessa el poble soterrada pels carrers Sant Antoni, Major i la Vela. Antigament proveïa el trapig i el llavador del poble abans d'enfilar-se cap a les partides més meridionals del terme. Llavors adquireix el nom de **Fil del poble**.

El trapig de Bellreguard

Ara per ara disposem de poques informacions relatives a aquest trapig. Fou construït a inicis dels anys 30 del segle XV per Joan Roca, que llavors era senyor de l'alqueria en aquell moment anomenada Sotaia o d'en Roca. Estigué en actiu aquest trapig fins a l'expulsió dels moriscos, el 1609.

GUARDAMAR

El terme de Guardamar rega les seues terres gràcies a la séquia que porta el seu nom, que s'origina en el terme d'Almoines a partir de la séquia de l'Arbre. Al llarg del seu recorregut aquest canal es bifurca en altres dos, el Fil de la Vela i el Fil de la Torre. És d'aquest darrer d'on naix la **séquia de Guardamar**. Aquesta primer rega les terres septentrional i després travessa el poble. Actualment, com en la majoria de pobles de la comarca, el seu recorregut per l'interior del municipi està soterrat, però abans circulava sense cobrir. Discorria pel carrer del Molí, on hi havia un **molí fariner**, així com per sota de la residència senyorial i pel **trapig**. Paga la pena esmenar la **Casa Gran de Guardamar**, antiga residència del senyor del lloc, actualment convertida en un restaurant, com altres edificis singulars de la comarca. En la part superior es poden observar encara modestes finestres que probablement devien servir per a la ventilació de les andanes on es criaven els cucs de seda.

El trapig de Guardamar de la Safor

L'Alqueria de Tamarit, que és el nom que rebia Guardamar de la Safor a l'edat mitjana i moderna, comptava amb el seu propi abans de 1485. Tanmateix pareix ser que degué passar per moments de dificultats al llarg del segle XVI perquè en 1580 els veïns de l'Alqueria de Tamarit havien d'anar a Daimús per moldre la canya de sucre. Tot i aquests problemes, estigué en funcionament de forma discontinua fins el 1612.

El trapig estava situat junt a la Casa Gran, la residència senyorial, en l'actual carrer Església. Devia tenir una superfície d'uns 500 m², de planta rectangular, entre el trapig pròpiament dit i l'hort adjacent. Comptava amb una altura sostinguda per una arcada de nou arcs de mig punt alts estrets, bastits de rajola. Com sol ser habitual en aquesta mena d'edificis, la planta inferior era on s'emplaçaven les moles i es trepitjava el sucre i en el nivell superior s'emmagatzemaven les formes i porrons per a la purgació.

Casa Gran de Guardamar

GANDIA

Gandia disposava de –relativament– escàs terme a la banda dreta del riu Serpis. De fet, la séquia Comuna de Gandia únicament rega dues partides, les de Sanxo Llop i de Rafalcaid, que hui en dia estan gairebé urbanitzades.

La séquia de Sanxo Llop

Després d'abandonar Almoinés, la **séquia Comuna de Gandia** entra en el terme d'aquesta ciutat pel cementiri on queda soterrada per a travessar el polígon comercial de Benieto. Ix a la llum novament a Sanxo Llop, on pren el nom d'aquesta partida. Val a dir que tant el fil principal com el secundari, anomenat **Segon fil de Sanxo Llop**, són un element del patrimoni hidràulic en si mateix en la mesura que som davant d'una de les primeres transformacions del sistema de reg musulmà després de la conquesta.

És més que raonable el fet que el topònim "Sanxo Llop" siga el testimoni directe d'una forta transformació del paisatge agrícola de la zona que va tindre lloc en els anys immediatament posteriors a la fundació de la vila de Gandia. Aquest canvi consistí en la conversió de les terres de secà en regadiu mitjançant la construcció de dues sèquies secundàries que haurien de prendre l'aigua d'una major, la de Rafalcaid, i que desaiguarien en la séquia de Daimús, tal i com succeïa fins fa uns anys. La denominació d'aquests nous canals amb el nom de Sanxo Llop seria el resultat bé perquè les seues eren les primeres terres que regava l'aigua en arribar per la nova séquia o bé del seu protagonisme a l'hora de fer possible el projecte com a major propietari de terres de la zona. De fet, és més que probable que a banda de les tres joves recollides al Repartiment en comprara després més, cosa que fou absolutament normal en tots els indrets del regne.

El que resulta evident, en qualsevol cas, és que la construcció dels dos fils denominats "Sanxo Llop" és molt posteriors a les sèquies de Rafalcaid i de Daimús. De fet, ni una ni l'altra séquia reguen cap parcel·la en aquest tram, sinó que condueixen l'aigua fins a les seues respectives hortes, la qual cosa implica que aquestes terres eren de secà. En algun moment, a mitjan segle XIII ens suggereix la toponímia, es va decidir transformar-les en regadiu a fi d'augmentar els rendiments. I és que contràriament al que sovint s'afirma, les hortes musulmanes no eren grans extensions de terra com hui en dia sinó, tot el contrari, espais més bé reduïts envoltats de grans superfícies de secà i de pastures. En arribar els

cristians a l'horta de Bairén, amb una altra forma d'interpretar el paisatge, tractaren d'estendre el regadiu a tots els espais possibles, entre d'altres, el que ens ocupa.

Finalment, la séquia Comuna de Gandia, que condueix les aigües per a regar les partides de Sanxo Llop i de Rafalcaid. De fet, en el seu darrer tram, la séquia Comuna de Gandia passa a denominar-se séquia de Rafalcaid. Després regar aquesta partida, els sobrasants desaigüen en la séquia mare de Daimús.

DAIMÚS

Com en el cas de la séquia de Guardamar, la **séquia de Daimús** naix en el terme d'Almoines. Segueix pel terme de Gandia fins arribar a les terres de Daimús. Ací es divideix en tres fils, un dels quals, el **Braçal del Poble**, com indica el seu nom transcorria per dins del nucli i alimentava el **llavador** municipal i ben probablement també el **trapig**.

El terme de Daimús es rega, a més, de la **séquia Mare**. Aquesta naix com a esorrentia de la séquia de Rafalcaid, que després de regar les terres d'aquesta partida de Gandia penetra en el terme de Daimús amb aquesta nova denominació.

El trapig de Daimús

En aquest cas les referències què disposem són ben minses. No queda cap resta arquitectònica però ha estat possible localitzar la seua ubicació al carrer Sant Josep del poble. En aquest punt, probablement l'hort tancat que hi havia al darrere de les cases número 6 i 8 estava vinculat també al trapig. Gràcies als gravats de Laborde fets al segle XIX sabem que hi havia una arcada amb arcs de mig punt i dues altures.

EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU SERPIS. VESSANT ESQUERRE

ADOR

En l'Assut d'en Carròs, en el seu marge esquerre, naix **la séquia de Palma**, també anomenada de l'Alfàs de Palma, ja que permet la irrigació d'aquesta partida actualment dividida entre els termes d'Ador i Palma. I és que cal tenir present que fins al segle XIX, Ador i Palma constituïen una sola universitat o municipi.

Al llarg del seu recorregut, la séquia de Palma abastava d'aigua diversos molins en època medieval i moderna, dels quals només ens han quedat unes poques evidències documentals. En aquest sentit, és possible que la **Casa Mèrlic** i algunes altres construccions actualment privades foren, en origen, molins fariners. Seguint el curs de la séquia de Palma arribem a la **Casa de l'Alfàs**. Ací trobem un partidor que serveix per dirigir l'aigua segons el torn de reg a un o altre dels dos braços del sistema. Un continua per la dreta, seguint el traçat del Camí del Budell en bona part, anomenat **Bracet o braç del Sequió**, i a l'esquerra naix un altre fil que, en realitat, no és més que la continuació de l'anterior séquia de Palma.

En aquest punt paga la pena detenir-se a la **Casa de l'Alfàs**. Tot i que sembla que l'edifici és prou anterior –de darreries del segle XIV– la instal·lació allí mateix d'un trapig no es va produir fins a dates força tardanes, pocs anys abans de l'expulsió dels moriscos. No és, com s'acostuma a dir, un trapig medieval. De fet, les arcades que encara es conserven van ser reutilitzades com a riurau per a l'elaboració de la pansa. I és que el cultiu de vinya va ser força important a la comarca, particularment a les terres de secà però no exclusivament, des de la conquesta cristiana fins a la crisi de la fil·loxera al segle XIX. De fet, al terme d'Ador, trobem les partides de les Saleres i la dels Femats que en origen, al segle XIII, estaven ermes i que llavors foren plantades de vinya pels nouvinguts.

Casa de l'Alfàs

PALMA

La séquia de Palma

La **séquia de Palma** continua el seu recorregut per les terres del terme de Palma travessant les partides de l'Alfàs de Dalt i les Set sorts fins a desaiguar en la séquia del Vernissa, que pertany a un altre sistema hidràulic, el del Vernissa.

Originàriament, la séquia de Palma vessava els seus excedents en el barranc de Navesa, després d'haver mogut les moles d'un molí construït el 1273, del qual no queda cap evidència. Tanmateix, el 1402 els hereters de Palma i els de Gandia arribaren a un acord perquè la séquia de Palma morirà en la séquia del Vernissa. Per a fer-ho possible calia construir dos aqüeductes que salvaren el barranc de Navesa i el riu Vernissa. Aquests foren construïts el 1407 i, malgrat el seu desús i deficient estat de conservació, encara continuen dempeus.

L'**aqüeducte l'Arcadeta o de Navesa**, perquè creua aquest barranc, consta de dues arcades amb forma d'arc rebaixat. Estan construïdes, les arcades, en rajola, i es recolzen directament sobre els peus del pont en forma de tallamar, els quals han estat construïts directament sobre la llera del barranc amb una barreja de pedres, rajola i argamassa de cal i arena formant un formigó. Actualment la canal que passa a sobre està recoberta de formigó modern, però la resta de la construcció és original.

Vista inferior de l'aqüeducte de Navesa

Pel que fa a l'**aqüeducte del Vernissa**, conegut com **les Arcades**, aquest constava de quatre arcades, de les quals només ens han arribat dos. Com en el cas anterior, estan fetes de rajola també i amb les mateixes dimensions, de manera que es ben probable que els constructors foren els mateixos i fins i tot empraren la mateixa cintra. Les arcades es sustenten sobre tres pilars en forma de tallamar, tal com indica el document de 1407 on es va acordar la seua construcció, i estan construïts també amb barreja de pedres, rajoles i argamassa de formigó.

Aqüeducte sobre el riu Vernissa de la séquia de Palma (les Arcades)

La séquia d'en March

El 28 de març de 1457 Ausias March signà una concòrdia amb Isabel de Pròixita, senyoria de Palma, i la universitat Palma-Ador per a poder construir una séquia que regara les terres del terme de Beniarjó a l'altra banda del riu Serpis, a la partida de l'Alfàs. L'acord establia que seria Ausias March qui hauria de finançar la construcció de la nova séquia i del nou assut així com haver de compensar els llauradors afectats pel pas del nou canal. A més, havia de cedir un dia de reg a Palma. La séquia, insistim, al marge esquerre del riu d'Alcoi

(independent, per tant, del sistema de la Casa Fosca-Casa Clara), ha conservat el seu traçat i continua en ús la seua major part. Només l'assut i el tram inicial de la séquia -que només servia per conduir l'aigua a terres més baixes- han estat ja abandonats. El canal prenia l'aigua del Serpis mitjançant una parada situada aigües avall de l'assut d'en Carròs i anava allunyant-se del riu a fi de mantenir el nivell. En arribar a Palma, la séquia es dividia en dos braços. Un d'ells, anomenat séquia Fonda, travessa tota la partida de l'Alfàs i desaigua en la séquia de Palma. L'altre braç, el principal, segueix fins arribar a les terres de Beniarjó en aquest costat del riu. Abans, però, la séquia d'en Marc rega la partida del Dilluns de l'Alfàs de Palma. Com es desprèn del seu nom, aquestes terres eren regades un dia a la setmana, concretament el dilluns, segons l'acord al qual arribaren Ausias March i Isabel de Pròixita.

BENIARJÓ

La séquia d'en March

La séquia d'en Marc continua el seu recorregut fins arribar a l'Alfàs de Beniarjó. L'acord entre Ausias March i Isabel de Pròixita va nèixer precisament per transformar en regadiu els dominis del senyor de Beniarjó en el marge esquerre del riu Serpis, abans de secà. Aquestes terres serien destinades al conreu de la canyamel, encara que no de forma exclusiva ja que ací també es conreava, en època medieval, vinya i, sobretot, cereals.

A fi de bonificar aquestes terres de l'Alfàs de Beniarjó, la séquia es divideix en tres braços a saber, el braçal de Vistabella, el braçal del Mig i el braçal del Riu. Paga la pena destacar el primer d'ells que rega les terres de la partida homònima. Ací trobem l'**aqüeducte de Vistabella** que permet salvar el barranc d'Estruc i estalviar els sobrants de la séquia d'en March que desaigüen en el riu Vernissa.

Aqüeducte de Vistabella

II-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU VERNISSA

El riu Vernissa pren el seu nom d'una alqueria islàmica que ja en temps de Jaume I quedà despoblada, tot i que en època islàmica sembla que rebia el nom de *Nassiu*. Naix en el terme de Pinet, a la Vall d'Albaida, i arriba a la Safor a través del Gorg del Cantal en terme de Benicolet. Ja a la Safor, bonifica les terres de la Vall del Vernissa, beneficiant en major o menor mesura tots els pobles d'aquesta subcomarca excepte Castellonet de la Conquesta, que per la seua ubicació queda fora de la cota de reg del riu.

Per una altra banda, a diferència del sistema del riu Serpis, on l'assut d'en Carròs dona peu a tot la xarxa de reg, en el Vernissa no hi ha una única parada sinó que cada poble compta amb el seu propi assut. Aquesta circumstància podria haver generat greus conflictes entre ells i amb la vila Gandia, darrera beneficiada del riu gràcies a la séquia del Vernissa, de no ser perquè aquest canal es beneficiava de les aportacions del Serpis a través de les sèquies de Palma i d'en Marc, com ja hem pogut veure.

CASTELLONET DE LA CONQUESTA

Donada la seua ubicació, als peus del tossal de Coello, Castellonet de la Conquesta no rega les seues terres gràcies al riu Vernissa sinó que ho fa mitjançant diverses fonts que abasteixen petites hortes. **La font del Poble**, per ser la més propera al nucli, abasteix el **llavador i abeurador** i després bonifica les terres que configuren l'horta de Castellonet. La **font Major** permet la irrigació de la partida de l'Escala, en la part meridional del terme. Finalment, la **font del Massil** fa possible l'existència d'una altra petita horta mitjançant l'acumulació de l'aigua en una bassa per a disposar d'ella en el moment del reg. Hi ha d'altres fonts però aquestes han tingut una construcció més aviat recent.

Per a entrar a Castellonet de la Conquesta cal traspasar un arc de mig punt de pedra que és la única resta a la llum del què fou el castell. En arribar a la plaça Major trobem el **palau dels Almúnia**, que van ser senyors del poble. És una construcció del segle XVIII encara que conserva alguna resta del període renaixentista. També vinculada a la senyoria, cal esmentar **l'almàssera**, hui en dia convertida en un restaurant.

Façana del Palau dels Almúnia

Ermita de Santa Anna

Tot i que el seu estat és de ruïna encara es poden contemplar els murs d'aquest edifici construït si més no al segle XVII. Tot i amb això, és possible que originàriament fóra una mesquita.

Ermita de Santa Anna

L'ASSUT I LA SÉQUIA DE LLOCNOU DE SANT JERONI

LLOCNOU DE SANT JERONI

La primera de les parades que topa el riu Vernissa en el seu trànsit per la Safor és l'assut de Llocnou de Sant Jeroni. La falta d'estudis no permet concretar la data de construcció de l'assut però en qualsevol cas, no és anterior al segle XVII, quan es fundà el poble després

de l'expulsió dels moriscos el 1609. D'aquest assut naix la séquia mare de Llocnou, que discorre paral·lela al riu durant 300 metres. El fet de ser el primer dels assuts fa que el curs d'aigua siga, en condicions normals, continu al llarg de tot l'any. Després la séquia se separa i rega així **l'Horta de Dalt** i encara **l'Horta de l'Hostal**. Seguidament travessa els carrers del poble fins arribar al **llavador**. D'ací abandona el nucli per a regar les partides més meridionals del terme.

L'ASSUT I LA SÉQUIA D'ALMISERÀ

ALMISERÀ

La següent parada en el Vernissa la configura l'assut d'Almiserà, la construcció del qual sembla que és relativament recent. La seua particularitat rau en el disseny, ja que contràriament al que sol ser habitual l'assut no consisteix en una barrera més o menys recta sinó que té forma de V contraposada a la corrent del riu. Des de l'assut, la séquia discorre fins arribar al poble, on nodreix el llavador, també de construcció més aviat recent. Continua fins arribar al **molí d'Enriquet**, on movia les moles per obtenir farina. Uns centenars de metres després la séquia es bifurca en braços que, després de regar algunes hectàrees, desaigüen en el mateix riu.

Castell de Vilella

En el terme d'Almiserà trobem el castell de Vilella, situat sobre el cim del coll de Llautó. Els treballs arqueològics daten la seua construcció a mitjans segle XII, encara que hi va haver diverses fases d'ocupació posterior. Ocupa una superfície de 2.038 metres quadrats, i una geomorfologia basada en segments rectilinis. L'accés al recinte el dona una torre porta construïda a base de tàpies de morter de calç.

Distintes vistes del castell de Vilella

L'ASSUT DE BALANÇAT I LA SÉQUIA MARE DE RÒTOVA

Aquest assut se situa en el curs alt del riu, en terme d'Almiserà. Segons Josep Camarena, Balançat voldria dir, precisament, “el secà de l'assut” en referència a les terres que quedaven per dalt del assut i, en conseqüència no es podien regar. D'aquest assut naix la **séquia mare de Ròtova**, que rega els termes d'aquest nucli i d'Alfauir.

RÒTOVA

L' assut de Balançat ja existia en època musulmana i ha estat en ús al llarg de tot el període feudal i fins a època contemporània. Amb tot, les obres de les darreres dècades han transformat força la fisonomia i el traçat d'aquesta séquia d'origen medieval. Des de l'assut de Balançat, la séquia es dirigeix cap a Ròtova. Abans d'arribar-hi, rega les terres al nord del poble. A diferència d'altres canals, aquesta no entra en el poble -el que podria ser clarament una modificació del traçat original- sinó que el bordeja per anar a buscar Alfauir.

séquia de l'Arcadeta

Aquesta séquia té el seu origen en la **font de la Galeria**, a prop del barranc d'Atanasi, que concentrava els seus recursos en una bassa per a després fer arribar l'aigua al monestir de Sant Jeroni de Cotalba mitjançant l'esmentada séquia. Aquesta també rebia els recursos de la **Font de la Finestra**.

Aqüeducte sobre el barranc del Garrofer

D'aquest canal cal destacar l'aqüeducte d'un **arc** que travessa **el barranc del Garrofer**, i el que condueix l'aigua en el seu tram final. Aquest consisteix en una naia de diversos arcs que descansen sobre un mur amb un gran arc apuntat durant gairebé un quilòmetre. L'aigua arriba al mateix monestir on s'acumula en un bassa i des d'ací era redistribuïda per als diversos usos, tant consum humà com reg dels horts interiors del monestir.

Aqüeducte de Cotalba

ALFAUIR

La séquia continua per terres d'Alfauir per a regar la seua horta històrica, actualment plantada de tarongers. Segueix voltant pel Cementeri municipal i finalment desaigua sobre el barranc de Vinuesa.

Torre d'Alfauir

Possiblement l'element patrimonial més singular del poble i un dels més antics de la comarca és, sens dubte, la torre d'Alfauir. Actualment roman camuflada entre les cases més altes del poble. En origen, aquesta era una torre defensiva construïda en el segle XII o en el primer terç del segle XIII. A la Ribera i a l'Horta de València en queden diversos exemples d'aquest tipus de construccions com la torres d'Espioca junt a l'A-7.

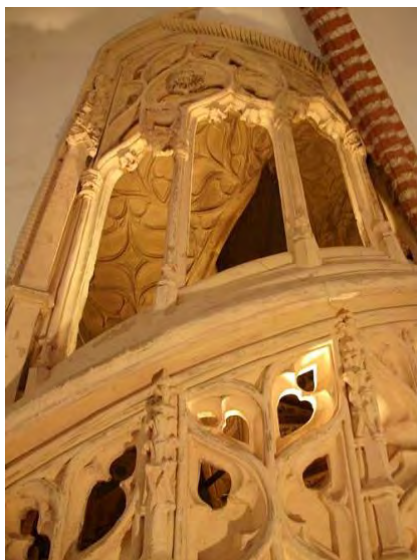
Es tracta d'edificacions defensives construïdes per la mateixa comunitat per a protegir-se en cas d'urgència. A la Safor existien diversos exemples però en l'actualitat només romanen dos dempeus, aquest que present ací i el de Cotalba.

Part superior de la torre

Monestir de Sant Jeroni de Cotalba

Es tracta d'un monestir jerònims fundat el 1388 per Alfons el Vell. La seua església, de fet, fou el mausoleu de les principals famílies nobiliàries de la comarca. Així, a més dels ducs reials -els Aragó-, trobem soterrades famílies com els Marc -tota la parentela del poeta Ausias Marc- i els Cardona, descendents per via materna d'Alfons el Vell. Al monestir trobem diverses fases constructives i estils. El claustre inferior és gòtic mudèjar, un dels dos exemples que resten a la comarca, juntament amb l'església de la Font d'en Carròs. Per contra, el claustre superior, obra finançada per Maria Enríquez, és d'estil renaixentista. Destaca del conjunt també la torre de l'homenatge, un element clarament defensiu que reafirma la senyoria del monestir sobre l'entorn immediat. Al seu interior cal destacar, per un costat, l'escala de caragol, atribuïda a Pere Comte, i el sarcòfag dels fills menors d'Alfons el Vell.

Claustre inferior i escala del Monestir de Sant Jeroni de Cotalba

L'ASSUT DE PALMA I LA SÉQUIA DEL VERNISSA

Amb tot, la xarxa de reg depenent del riu Vernissa més important, pel volum de terres regades, té el seu origen en **l'assut de Palma**, a través del qual es deriven les aigües per a la séquia del Vernissa. Se sap que aquest assut era d'obra, contràriament al que solia ser habitual, des de mitjans del segle XVI, quan la vila de Gandia va finançar la seua construcció.

Per una altra banda, cal apuntar la forta relació de la séquia del Vernissa respecte al sistema hidràulic del riu Serpis. I això perquè rebia recursos hídrics d'aquest riu a través de dues

canalitzacions, primer, a través de la séquia de Palma i, des de 1457, de la séquia d'en March. Precisament aquestes contribucions expliquen la forta implicació de la vila de Gandia en tot allò referent al riu d'Alcoi, més enllà del fet de regar un part del seu terme amb aigües provinents directament del riu.

Assut de Palma o del Vernissa

REAL DE GANDIA

En arribar al terme del Real de Gandia, la séquia es deriva en tres braços per regar diverses partides, i el fil principal segueix cap al Real. El fil principal de la **séquia del Vernissa** es dividia en diversos braços tot just abans d'entrar en el casc històric del Real, és a dir, que abans del segle XIX aquest partidor estava en mig de terres de cultiu. D'ací naixien tres braços: el de Mig Fil, el de l'Om, i el braç principal o séquia mare. El braçal de Mig Fil abastia d'aigua el trapig i l'hort senyorial, tot i que el braç de l'Om també desaiguava sobre l'esmentat hort, amb la qual cosa, l'arribada d'aigua a aquestes terres del senyor estava més o menys garantida.

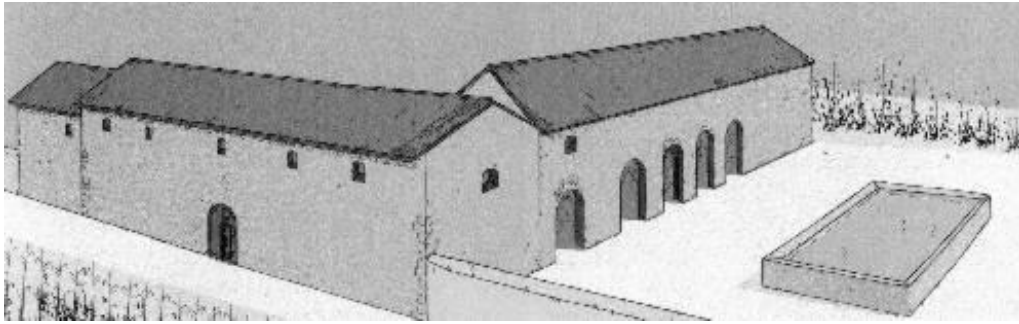
El trapig del Real

Aquest trapig fou construït el 1430 per Hug de Cardona, senyor del Real i d'altres alqueries de l'Horta de Gandia i de les Valls de Guadalest i Confrides. El complex constava de dos edificis juxtaposats que conformaven una L. El primer tenia una orientació paral·lela al carrer, amb poc més de 25 metres de façana i una superfície d'uns 200 metres quadrats. El trapig pròpiament dit estava disposat de forma perpendicular a l'anterior edifici i ocupava

uns 230 metres quadrats. Aquest donava pas a un hort tancat d'1 ha. que servia per a l'emmagatzemament de la canya ja recol·lectada. Inicialment, el 1430, Hug de Cardona participà de la gestió del trapig mitjançant una companyia amb el mercader llombard Guillem Rana. Cinc anys després, el senyor del Real optà per l'arrendament. Entre els arrendadors paga la pena esmentar el mercader musulmà de la ciutat de València, Alí Xupió, el florentí Climent de Sumaia o la companyia alemanya de la **Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft**.

Aquests mercaders gestionaven la producció i, sobretot, la comercialització del sucre. Al senyor corresponia garantir el subministrament de la matèria primera per al trapig. Per això, Hug de Cardona, com la resta de senyors de la comarca amb trapig, forçava els seus vassalls a conrear la canyamel en, almenys, una part de les terres de regadiu. Els llauradors, en canvi, preferien plantar altres cultius més bàsics com el cereal o la vinya. El trapig del Real estaria en funcionament fins a l'expulsió dels moriscos el 1609, quan fou desmantellat.

Pel que fa al complex fabril, aquest estava situat just al costat de la casa senyorial, en els carrers sant Vicent i Palau. El trapig pròpiament dit estava junt a la casa senyorial i l'hort amb una gran basa al seu interior. Tot plegat estava tancat per un mur de maçoneria i calç que encara continua dempeus en alguns trams. El trapig ocupava uns 230 m² amb 23 metres de llargària i 10 d'amplària. Estava adossat a la casa senyorial formant una L. Comptava amb una naia d'arcs de mig punt, dels quals només se n'han conservat dos, que s'obria a l'hort. També s'ha conservat un arc apuntat bastit amb brancals i dovellatge de rajola i morter de calç que comunicava la casa senyorial, a través d'un pati, amb el trapig. De fet, sembla ser que per davall de l'arcada discorria la séquia que proveïa d'aigua la bassa abans esmentada.

Recreació del trapig del Real

Arc que comunicava la casa senyorial amb el trapig al Real

GANDIA

Abans de deixar el terme del Real, la **séquia del Vernissa** es dividia en diversos braços que abastaven les diverses alqueries al voltant de Gandia i la mateixa vila ducal, fins a desaiguar a la marjal o al mar directament. Tots ells romanen abandonats o soterrats en els millors dels casos. De entre tots aquests fils, cal destacar la séquia de la Pelleria i la séquia de Martorell.

El trapig i l'enginy de l'Alqueria de Martorell

No sé coneix la data de construcció d'aquest trapig però precisament la manca de referències anteriors anima a pensar que fou ja avançat el segle XVI. Abans de 1586 el trapig fou substituït per un enginy aprofitant les aigües de la **séquia de Martorell**. Ho sabem perquè quan Felip II visità el centre fabril en febrer d'aquell any, enginy ja estava en funcionament. Actualment uns murs de maçoneria i canalitzacions permeten identificar l'edifici de l'enginy. A més, encara avui es pot identificar en el marge del riu fragments de formes de sucre i porrons.

Gravat que representa el procés d'elaboració del sucre en un enginy

Palau Ducal de Gandia i centre històric

La **séquia de Martorell** continuava el seu recorregut fins arribar a Gandia. Ací es derivava en dos fils. El primer discorria paral·lel al riu per la moreria o raval de Gandia abastant d'aigua totes les manufactures existents en la zona. Després entrava en el **Palau Ducal** per a regar l'hort dels ducs i continuava per l'actual carrer germana carmelita Rita. El segon discorria pel carrer Major amb un traçat força irregular com a conseqüència del desnivell del terreny, al qual s'adaptava.

Sembla ser que l'origen de l'actual **Palau ducal** és una torre islàmica com les que existeixen en altres municipis de la comarca i de l'Horta de València. Des dels seus inicis aquesta construcció primigènia anirà sofrint ampliacions i reformes fins a esdevenir l'actual edifici. Sabem que de la mà d'Alfons el Vell i sobretot després de l'arribada dels Borja, el palau experimentà importants reformes.

Pati de canyes del Palau ducal de Gandia. Al marge esquerre es pot veure l'entrada a l'aljub

El trapig de Gandia

A la zona extramurs de Gandia, això és, a la Vilanova hi havia el 1487 tres trapigs que foren adquirits tots ells per Pere Lluís de Borja. Un d'aquests trapigs era, sens dubte, el que cinquanta anys abans havia traslladat des de Xeresa Galceran de Vic. De la resta no disposem més informació.

Trapig de Beniopa

La séquia de la Pelleria continua des del Real fins arribar al terme de Beniopa. Ací es subdividia en diversos braços per abastar tot el terme però el més interessant és que el seu

curs s'aprofità per a la construcció d'un nou trapig en les vespres de l'expulsió dels moriscos, el 1609. Tanmateix, el trapig de **Beniopa** tampoc existí mai. Els treballs de construcció s'iniciaren en el trànsit del segle XVI al XVII a l'altra banda del barranc de Beniopa, en el que hui és el carrer Afores i Pou de Berlig. El 1609 els moriscos de Beniopa i d'arreu del País Valencià foren expulsats i les obres del trapig foren abandonades de manera que aquest mai entrà en funcionament. Tot i amb això, la seua importància rau en què la construcció del trapig comportà l'eixamplament del poble de Beniopa a l'altre costat del barranc. Aquest raval seria una de les zones de creixement del poble al llarg dels segles XVIII i XIX. La presència d'aquest trapig quedà fossilitzat en l'urbanisme del barri conegut pels veïns del poble com el raval. Encara en el padró de 1800 hi ha apareix el carrer del Trapig que donava compte del seu emplaçament.

Castell de Bairén

El fil de la Pelleria continuava després de regar Beniopa fins a arribar a Alcodar, on desaiguava en els ullals existents en la zona. Abans, però, de la séquia naixia un altre fil, anomenat del Castell que servia per a regar les terres a prop del **castell de Bairén**.

El castell de Bairén és una construcció del segle X amb importants modificacions posteriors. Jaume I assenyala la seua fortalesa com a cap del districte de Bairén. Després de la rendició, el castell va estar poblat durant una dècada fins a la fundació de Gandia. Llavors, fou abandonat gairebé de forma absoluta. A inicis del segle XIV, Jaume II mirà d'assentar un nucli de població estable però el projecte va fracassar. Només romandrà en ús l'ermita, sota l'advocació de Sant Joan, fins que al segle XVIII se suprimeix el culte i s'abandona definitivament el castell.

III-EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL RIU VACA

El riu Vaca té el seu origen en la font Gran de Simat de la Valldigna, per on brollen les aigües que es filtren per **l'avenc de la Donzella**, a Barx. A partir d'ací rep les aportacions d'altres fonts com la font Menor al mateix poble, les aigües de la qual també provenen del polje de Barx.

SIMAT DE LA VALLDIGNA

La **font Gran** disposa d'una bassa adjacent que fa les funcions d'assut i partir de la qual naix el mateix riu Vaca però també altres sèquies que bonifiquen les terres del terme. Aquesta és la **séquia del Molí**, que actualment discorre soterrada, i que portava l'aigua fins al molí del poble. Una vegada mogudes les moles del molí, l'aigua es redistribuïa mitjançant un partidior entre les sèquies de Baix la vinya, Vora l'horta i de l'Alquenència.

Font Gran de Simat de la Valldigna

La **séquia de Baix la vinya** actualment rega part del terme de Simat però abans només conduïa l'aigua fins a una altra alqueria musulmana, la Xara. Ací la séquia es subdivideix mitjançant un altre partidor en altres tres sèquies, anomenades Primera, Segona i Tercera séquia de la Xara. Pel que fa a la **séquia de Vora l'horta**, rega les partides de la Sort de Gordolàs i d'Alfurell, una altra de les alqueries musulmanes de la vall, que en època medieval disposava de la seua pròpia horta. Finalment, la **séquia de l'Alquenència** rega les darreres terres de la Sort de Gordolàs.

La **séquia de l'Almohada** naix a la mateixa font Gran. Actualment discorre soterrada pel poble, però antigament anava descoberta fins al **llavador**, de mitjans segle XX. Aquesta devia ser la séquia principal de l'alqueria de Simat en temps medievals ja que rega la partida de l'Horta i continua fins arribar a terme de Benifairó.

Llavador de Simat

Per una altra banda, la **font Menor** compta amb la seua pròpia xarxa de reg. Ací naix la **séquia de Vora horta**, que, com es desprèn del seu nom, rodeja la partida de l'horta per a bonificar les terres més septentrionals del terme.

Font Menor de Simat de la Valldigna

A més de les fonts Gran i Menor, Simat compta amb altres fonts que permeten regar les terres més elevades del terme o històricament han estat emprades per al consum humà. És el cas del **font del Cirer**, situada en la partida de les Foies. La seua importància rau en el fet de ser la font d'abastiment per als monjos cistercencs del monestir de Santa Maria de Valldigna. De fet, aquesta font apareix a la documentació com la *font del Cister*. En aquesta font el patrimoni hidràulic que destaca és l'aqüeducte que permet salvar el barranc de l'Abaetxo.

Aqüeducte de la font del Cirer

Monestir de Santa Maria de Valldigna

El monestir de Santa Maria de Valldigna, que no de la Valldigna, (monestir dóna nom a la vall, no a l'inrevés) és una fundació del segle XIII per part de l'abat de Santes Creus. El cenobi consta diverses fases constructives i remodelacions i, en conseqüència, hi ha diversos estils artístics representats encara que hi destaquen el gòtic i el barroc. Després de la desamortització fou convertida en una finca agrícola i els ses béns dispersos per la comarca, particularment per la Valldigna. Cal destacar el Portal Nou del segle XIV i la murada exterior també d'aquesta centúria. A l'interior de l'església trobem restes d'una profusa ornamentació d'estil barroc. El 1991 va ser adquirit per la Generalitat Valenciana i des de llavors s'han portat terme diverses campanyes arqueològiques i de restauració.

Ermita de Santa Anna-Mesquita de la Xara

Aquesta ermita és la mesquita de la Xara, una de les alqueries més petites de la Valldigna. L'alqueria fou despoblada en una sola nit el 1525 pels seus habitants que havien de ser convertits a la força al cristianisme. Encara conserva els arcs del mihrab al mur de la Quibla que és el que assenyalava la ubicació de la Meca. A les portes trobem el pou que ben probablement devia ser l'antic pou de les ablucions.

Interior de la mesquita de la Xara-ermita de Santa Anna

BENIFAIRO DE LA VALLDIGNA

Construït sobre el riu Vaca, **l'assut del Gorg de l'ast**, probablement musulmà, dóna origen a la **séquia Major de Benifairó**. A partir d'aquesta séquia es crea la xarxa de reg de Benifairó. També condueix l'aigua per al llavador municipal, del segle XX.

TAVERNES DE LA VALLDIGNA

A Tavernes cal destacar dos xarxes de reg, la séquia dels Molins i la séquia de la Canaleta. La séquia dels Molins naix de **l'assut d'Alberola o Maltés** al riu Vaca situat en terme de Benifairó. Com indica el seu nom, la séquia conduïa l'aigua a diversos molins, entre ells, el **molí del Pla**. Actualment encara es conserva l'edifici, que no la maquinària d'aquest molí. Es tracta d'una construcció del segle XVIII, rectangular i de dues plantes. Disposava també d'una bassa que acumulava l'aigua abans del salt al cub en rampa d'1,30 metres d'alçada.

Molí del Pla

Per un altre costat, la **séquia de la Canaleta** naix a partir de la **font del Clot**, en l'Ombria alta. La font compta amb la seua pròpia bassa, que concentra les aigües abans de distribuir-les mitjançant la séquia a les diverses partides que rega.

BARX

A Barx cal destacar la **font del Molí**. A partir d'aquest sorgiment, la **séquia de la Font del molí** condueix l'aigua fins a l'antic molí del qual no queden restes evidents. La séquia també proveïa el llavador públic, que tampoc ha estat conservat, llevat d'unes poques pedres que encara perduren.

En canvi, a la **Drova**, sí que s'han conservat diverses **basses i el llavador** de finals del segle XVIII. Aquestes instal·lacions s'abastien de l'aigua que brollava de la **font de Drova**.

Al terme de Barx també trobem una **nevera de neu**, que probablement data del segle XVIII. Consta de 6 metres de diàmetre i una capacitat aproximada de 120 metres cúbics. Sembla ser que no tenia escala interior de pedra. Per contra, queden evidències de la presència d'un arc de mig punt en la porta. La nevera estava coberta per una volta que es va ensorrar.

Encara hi ha altres tres neveres, entre les que destaca la **nevera de Barx**. Aquesta compta amb gairebé 15 metre de diàmetre i una capacitat de quasi 900 metre cúbics. Com en el cas anterior, sembla que és del segle XVIII. Ací una estructura de ferro recorda la volta que cobria l'estructura.

Nevera de Barx

IV-ALTRES CAMINS HISTÒRICS DE L'AIGUA

Indubtablement, la xarxa de reg del Vernissa i, sobretot, la del riu Serpis han tingut una importància cabdal a l'hora de fer possible el desenvolupament agrícola i, per extensió, econòmic de la comarca de la Safor. Tanmateix, no són els únics elements que configuren el patrimoni hidràulic de la Safor. A través de diverses fonts naturals i, més recentment, motors i motobombes, s'han creat al llarg del temps diversos espais irrigats que han eixamplat la superfície del regadiu a la nostra comarca.

XERESA

A Xeresa el regadiu històric s'estructura bàsicament a través de fonts. Al barranc Calafat, la **font del Molí** proveeix de la força per moure les moles del molí. Després **la séquia del Molí** condueix l'aigua terres avall per a regar diverses partides. Entre el seu patrimoni cal destacar el molí del poble. Sembla ser que aquest **molí** ocupa el mateix emplaçament que aquell altre que manà construir Galceran de Vic, senyor de l'alqueria, a mitjans del segle XV.

Molí de Xeresa

ENTRE SENILL I BORRÓ: LA MARJAL

La marjal recorre tota la façana litoral de la comarca, trencada només per les desembocadures dels rius Vaca i Serpis. Clar està que la seua superfície actual no es correspon ni de lluny amb els seus precedents històrics. Amb tot, cal dir que la transformació més radical i brutal s'ha produït en els darrers quaranta anys, amb la urbanització de la costa. Per a les societats precedents, la marjal tenia una importància cabdal en l'economia dels llauradors com a espai de pastures principalment però també on obtenir recursos com la caça, la pesca i combustible. És a dir, la marjal jugava el mateix paper a l'Europa mediterrània que el bosc per a les gentes de l'Europa atlàntica.

En efecte, fins a les terres marjalenques arribaven cabres, ovelles i bous de tota la comarca per a pasturar sense el perill d'afectar camps cultivats. En les zones d'aiguamolls i ullals podia practicar-se la pesca, bàsicament d'anguiles però també altres espècies. De la mateixa manera, la marjal era un espai de cacera, d'aus principalment però també conills i llebres. Fins i tot en època medieval i moderna es constata la presència de porcs senglars per aquestes zones humides. Els usos de la marjal es completaven amb l'obtenció de combustibles i recursos complementaris com ara llenya i margallons.

[LA MARJAL DE XERACO-XERESA-GANDIA](#)

Amb tot, l'interès per posar en cultiu aquestes terres marjalenques nasqué en les dècades posteriors a la conquesta cristiana. Cal tenir en compte que en el moment que arriben les tropes de Jaume I a l'Horta de la Safor, Bairén és un castell envoltat d'aiguamolls i terres baixes, com relata el mateix rei a la seua crònica. De fet, les tropes que estaven a Cullera hagueren de vindre en barca per socórrer la petita guarnició cristiana que havia quedat en Bairén davant la impossibilitat de fer-ho a cavall. El procés de domesticació de la marjal s'ha allargat durant segles, amb diversos períodes de temps on la natura recuperava espais degut a la minva de l'acció antròpica. En aquest sentit, les iniciatives que han tingut un major impacte sobre l'ecosistema han estat aquelles engegades des de les institucions de poder. Així, doncs, per posar aquestes terres en cultiu, a inicis del segle XIV el rei Jaume II manà construir dues sèquies, la séquia del Rei i la séquia Nova, a la marjal de Gandia. No tenim constància d'accions col·lectives al llarg dels segles XIV i XV. D'iniciatives individuals per dessecar terres és ben probable que se'n dugueren a terme, tot i que aquestes deixen

escasses evidències documentals. És ja al segle XVI quan tenen lloc nous treballs col·lectius de dessecació, promoguts per la duquessa regent Maria Enríquez en el conjunt dels seus dominis a la Safor. En aquest espai podem trobar les torres de guaita en diferents punts de la costa de la comarca i una construcció singular, **l'alqueria del Duc**, junt a l'ullal de l'Estany.

Vista aèria parcial de la marjal de Gandia amb un primer pla de l'ullal de l'Estany

L'Alqueria del Duc

L'edifici té el seu origen en una construcció islàmica, la qual encara roman adossada a l'edifici posterior, d'època medieval. Sovint fou utilitzada com a espai d'esbarjo pels ducs de Gandia. Més tard fou utilitzada per la Cambra Local Agrària de Gandia, en desaparèixer, va passar a l'ajuntament. Als anys 90 va cedir la gestió a la Conselleria de Turisme com a espai de formació.

L'edifici comptava amb una planta baixa per a les cavalleries i l'emmagatzemar queviures i una pis superior per amb les cambres i una capella privada. En el procés de restauració s'eliminà tota aquesta estructura interior, ja aleshores força alterada, a fi d'adequar-la als nous usos.

Alqueria del Duc

LA MARJAL DE PEGO-OLIVA

En la zona més meridional de la comarca trobem la marjal de Pego-Oliva. En realitat, aquest espai és frontissa entre els termes de Pego, Oliva i Dénia. Ací tradicionalment s'havia practica la pesca i la cacera, i encara com a espai de pastures. Tanmateix, si més no des del segle XIX, encara que possiblement des d'abans, en aquestes terres s'ha cultivat l'arròs, com en altres zones marjalenques de la comarca. I, com a altres espais, en les últimes dècades s'ha estès el taronger. En l'actualitat una part important de la marjal configura el Parc Natural però encara queda una superfície de significativa de terres dedicades al conreu de l'arròs.

El **cultiu de l'arròs** ha estat un tradicional en les terres marjalenques de la nostra comarca i d'arreu del País Valencià des d'època musulmana. Durant l'època medieval el cultiu s'expandí notablement degut per l'interés dels llauradors amb la connivència dels senyors feudals però les protestes i prohibicions dels Consells urbans. Al llarg d'època moderna i contemporània no féu sinó créixer la superfície cultivada, guanyant terreny als aiguamolls i marjals de Tavernes, Gandia i Oliva-Pego. Va ser aleshores quan començà la dessecació d'aquestes zones cada vegada més sistemàtica. A la segona meitat del segle XX, l'arròs ha estat progressivament substituït pel taronger.

Camps d'arròs a la marjal Pego-Oliva

LES TORRES DE GUAITA

Entre la marjal i vora mar trobem una sèrie de construccions defensives conegudes com amb el nom de torres de guaita. Es tracta d'un sistema de vigilància de la costa creat al segle XVI davant els successius atacs dels pirates barbarescos a les poblacions del litoral valencià i les fugides clandestines dels moriscos. El 1553 l'enginyer Gianbattista Antonelli dissenyà la xarxa de torres i baluards que haurien de fer front als atacs de pirates com Dragut. Uns vint anys després, el virrei Vespasiano Gonzaga ordenà la reedificació de moltes torres i la construcció de noves. A l'actual comarca de la Safor hi havia un total de cinc torres que, de nord a sud, eren: la de Valldigna, de Xeraco, de Gandia, de Piles i la d'Oliva. Totes elles mantenien un contacte visual. Com la resta del país, disposaren d'un cos de guàrdia i homes a cavall que vigilaven la línia de costa. Havien de fer senyals de foc i fum, de nit i de dia, en cas d'albirar naus sospitoses, una per cada nau.

Donat el tipus de litoral de la comarca, de platja i aiguamolls, resultava difícil i poc pràctica la vigilància de les costes. És per això, que la principal funció de les torres de la comarca, més que el control de la costa, era evitar l'escapada de la població morisca de les terres de l'abat de Valldigna, el duc de Gandia i el comte d'Oliva. Tot amb tot, aquestes fugides es van produir, sempre amb l'ajut i la col·laboració dels pirates barbarescos que s'acostaven

a la sorra amb barques per recollir els seus correligionaris. Sens dubte, un dels casos més coneguts és l'escapada dels moriscos de la Xara i Massalari a la Valldigna o la dels moriscos del Raval d'Oliva que escaparen amb ajut d'un pirata barbaresc nascut a les terres del Comtat d'Oliva, Alballah Alicaxet.

De totes les torres abans esmentades només queden dempeus les torres de Valldigna, Xeraco i Piles. La del Grau de Gandia, tot i ser una torre quadrangular de grans dimensions i bona fàbrica, va desaparèixer en algun moment dels segles XVIII o XIX. Arribà a tenir dos guàrdies, quatre atalaiadors i ser la residència del requeridor i el visitador, responsables de totes les torres compreses entre esta i la de la Gola de l'Albufera de València. Pel que fa a la Torre d'Oliva, a la documentació del segle XVII ja apareix com arruïnada. Probablement, l'absència de població en les proximitats i la necessitat de concentrar els recursos forçaren el seu abandonament. D'ella només queda la base, força malmesa.

Torre de la Valldigna

Coneguda tradicionalment com a "Torre de la Vall" en referència al nom islàmic de Valldigna, Vall d'Alfàndec. Es tracta d'una construcció de planta circular, de diàmetre més reduït en comparació amb altres torres de la costa. Al cim es fa més estreta, la qual cosa li atorga un aspecte cònic. Conserva encara alguna espitllera i el matabà que protegeix la porta d'entrada. Els atalaiadors de la torre cobrien pels nord fins al molló que marcava la fita amb el terme de Cullera i pel sud fins a la desembocadura del riu Vaca.

Torre de Xeraco

Constructivament és molt semblant a la resta de torres del país i de la comarca. És cilíndrica, amb un talús a la base. Fa uns 8 metres d'alçada i compta amb tres plantes. La porta d'accés és adovellada i estava protegida per un matacà que no s'ha conservat. La particularitat d'aquesta torres rau en el fet que no pertany a la xarxa de torres dissenyada per Antonelli ni tampoc fou manada construir per Gonzaga, sinó que és anterior a tots dos. Aquesta torre degué construir-se en la primera meitat del segle XVI per ordre del duc de Gandia, que era el seu titular. Per això mateix no hi consta a les relacions "oficials" de torres. De fet, era el duc qui pagava el jornal del guardià de la torre que, al contrari que la resta, no havia de fer vigilància pels camins dels voltants. El terme d'aquesta torres era vigilat pels atalaiadors de les torres de la Vall i del Grau de Gandia.

Torre de Piles

Es tracta d'una construcció força similar a la torre de la Gola del Xúquer. Fou manada construir pel virrei Vespasià Gonzaga en 1575, com recull una inscripció sobre la porta de la torre. La seua alçada és d'uns 14 m. És de planta circular, amb un diàmetre de 10 metres en la base que es redueix a la meitat en la part superior, la qual cosa li atorga un aspecte cònic. Una reduïda finestra, la porta adovellada i el matabà que la protegeix trenquen el cos de maçoneria de l'edifici. Els murs tenen un grossària en la base de 2,80 metres i d'1,60 metres en la part alta. Posseeix dos plantes a més de la planta baixa, que s'utilitzava per a les cavalleries. La planta primera amb un llar amb xumenera, feia les funcions de vivenda i la terrassa a què s'accedia per una escala de caragol. En la part alta un jàssera sostenia la coberta que la cobria en la seua mitat sud. Als segles XVI i XVII hi havia dos atalaiadors, que vigilaven fins al Grau de Gandia, pel nord, i pel sud, fins al riu del Vedat. La torre s'abandonà en el segle XVIII quan desaparegué l'amenaça dels pirates però fou novament ocupada el 1830 quan s'instal·là un cos de carabiners per a perseguir el contraban marítim. Després de la guerra civil fou finalment abandonada fins a la seua restauració el 1986.

La necessitat d'una torre a Piles queda contrastada per la presència de pirates barbarescs a les seues costes. El 1532 el pirata argelià Ben Aidin, lloctinent del rei d'Argel, desembarcà a la platja de Piles amb el propòsit d'ajudar a escapar els seus habitants. L'atac fou repel·lit pel comte d'Oliva, Francesc Gilabert de Centelles, i els seus homes d'armes. Novament els moriscos de Piles intentaren fugir el 1571 però l'escapada fou avortada també.

BIBLIOGRAFIA

(1898) *Distribución de las aguas en 1244 y donacions del termino de Gandia por don Jaime I*, València.

Aparisi, F. (2013). "Fundar una vila, colonitzar un territori. La vila de Gandia en temps de Jaume I", *El món de la cultura a l'època de Jaume I. L'expansió territorial a València*, Barcelona, p. 569-605.

Aparisi, F. (2015). *Història de Beniopa*, Gandia.

Barber, F. (2010). *Guardamar de la Safor. Estudi de la història del poble*, València.

Boira, J. V. (2007). *Las torres del litoral valenciano*, València.

Castillo, J. (1997). *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, Gandia.

Castillo, J. (1999). "Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV", *Afers*, 32, p. 101-122.

Esquilache, F. i Aparisi, F. (en premsa) *La colonització cristiana i l'expansió de la canyamel en l'Alfàs de Palma, Ador i Beniarjó entre els segles XIII i XV. Estudi arqueològic i documental del paisatge agrari medieval de les sèquies de Palma i d'en March*.

Garcia-Oliver, F. (1999). "Les companyies del trapig", *Afers*, 32, p. 167-194.

Garcia-Oliver, F. (2003). *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Valldigna medieval*, València.

Garcia-Oliver, F. (2009). *Ausias Marc*, València.

Garcia-Oliver, F. (2013). "Sucre pagès, sucre amarg", en F. Sabaté (ed.). *El sucre en la Història. Alimentació, quotidianitat i economia*, Lleida, p. 127-146.

Gisbert, J. A. (ed.) (2000). *Sucre & Borja, la canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Gandia.

Hermosilla, J. (dir.) (2005). *Los riegos de la Safor y la Valldigna*, València.

La Parra, S. (1992). *Los Borja y los moriscos. Repobladores y terratenientes en la Huerta de Gandía tras la expulsión de 1609*, València.

La Parra, S. (2003). *Història de Miramar*, Miramar.

La Parra, S. (2006). "El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja", *Revista de Historia Moderna*, 24, p. 31-66.

Pastor, J. L. (1992). *Gandia en la Baixa Edat Mitjana. La vila i els senyoriu dels Borja*, Gandia.

Pérez Vidal, J. (1973). *La cultura de la caña de azúcar en el Levante español*, Madrid.

Soler, A. (2015) *Història de Rafelcofer*, Rafelcofer.

